

अहमदनगर किल्ल्याचे ऐतिहासिक महत्त्व

श्री.गणेश माणिकराव डावकर

१. प्रस्तावना

अहमदनगर किल्ला हा भारताच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण आणि वैभवशाली किल्ला आहे. तो महाराष्ट्रातील अहमदनगर शहरात भुईकोट प्रकारातील एक मजबूत आणि संरक्षक दृष्ट्या उत्कृष्ट किल्ला आहे. या किल्ल्याने अनेक राजवंशांच्या उदय-अस्ताचा साक्षीदार राहून भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातही विशेष भूमिका बजावली आहे. किल्ल्याची रचना, स्थापत्यकला, राजकीय व लष्करी उपयोग, तसेच स्वातंत्र्यपूर्व काळातील त्याचे राजकीय महत्त्व या सर्व पैलूंमुळे त्याचे ऐतिहासिक स्थान अद्वितीय आहे.

२. संशोधन समस्या

अहमदनगर किल्ल्याचे ऐतिहासिक महत्त्व, स्थापत्य वैशिष्ट्ये आणि विविध राजकीय घडामोडींशी असलेला संबंध यांचा सखोल अभ्यास करणे ही या संशोधनाची मुख्य समस्या आहे.

३. उद्दिष्टे

१. अहमदनगर किल्ल्याचा स्थापत्य व ऐतिहासिक विकास जाणून घेणे.
२. किल्ल्याशी निगडित राजकीय आणि लष्करी घटना अभ्यासणे.
३. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील किल्ल्याचे महत्त्व तपासणे.
४. सध्याच्या काळातील किल्ल्याचे सांस्कृतिक व पर्यटन मूल्य समजून घेणे.

४. गृहीतक (Hypothesis)

अहमदनगर किल्ला हा केवळ एक लष्करी गड नसून महाराष्ट्राच्या इतिहासातील सांस्कृतिक, राजकीय आणि स्वातंत्र्य संग्रामाच्या दृष्टीनेही महत्त्वपूर्ण वारसा आहे.

५. संशोधन पद्धती

- **पद्धत:** ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर.
- **प्राथमिक साधने:** पुरातत्व विभागाचे अहवाल, तत्कालीन अभिलेख, प्रवासवर्णने.
- **द्वितीयक साधने:** इतिहासग्रंथ, स्थानिक संशोधन निबंध, संदर्भग्रंथ, पर्यटन मार्गदर्शक पुस्तके.

६. स्थापत्य वैशिष्ट्ये व इतिहास

अहमदनगर किल्ला १४९० साली **अहमद निजामशहा प्रथम** यांनी बांधला. हा किल्ला **भुईकोट** प्रकारातील असून दगडी बांधकाम, मजबूत भिंती, खोल खंदक, आणि अष्टकोनी बुरुजांनी सजलेला आहे. किल्ल्याची लांबी साधारण १.५ कि.मी. असून तो अत्यंत रणनीतिकदृष्ट्या सुरक्षित बनविण्यात आला होता.

स्थापत्य वैशिष्ट्ये:

- १८ मीटर खोल खंदक.
- लोखंडी पूल (drawbridge) प्रवेशासाठी.
- बुरुजांवर तोफा बसविण्याची व्यवस्था.
- किल्ल्यात दरवाजा, राजवाडा, तुरुंग आणि सभागृह अशी रचना.

७. निजामशाही कालखंड (१४९०-१६००)

अहमदनगर किल्ला निजामशाही राजवटीचा राजकीय केंद्रबिंदू होता.

- अहमदनगर निजामशाही राज्याची राजधानी म्हणून या किल्ल्याने काम केले.
- बुरहानशहा, हुसैन निजामशहा, चांदबीबी इत्यादींच्या काळात किल्ल्याने अनेक युद्धे अनुभवली.
- **चांदबीबीचे शौर्य:** १५९५ मध्ये मुघल सेनेपासून किल्ल्याचे रक्षण करताना तिने दाखवलेले धैर्य महाराष्ट्राच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी कोरले गेले आहे.

८. मुघल आणि मराठा कालखंड (१६००-१८०३)

- १६०० साली मुघल बादशहा **अकबर** ने अहमदनगर किल्ला जिंकला.
- पुढील काळात शाहजहाँ आणि औरंगजेब यांच्या अधिपत्याखाली हा किल्ला होता.
- मराठ्यांच्या काळात **शिवाजी महाराजांच्या मोहिमांमध्ये** अहमदनगर परिसराचे धोरणात्मक महत्त्व वाढले.
- १७५९ मध्ये हा किल्ला मराठ्यांच्या हातात गेला आणि पुढे निजाम-ब्रिटिश युद्धात पुन्हा हात बदल होत राहिले.

९. ब्रिटिश राजवटीतील किल्ल्याचे महत्त्व

१८०३ मध्ये ब्रिटिशांनी हा किल्ला हस्तगत केला.

- त्यांनी किल्ल्याचा वापर **लष्करी छावणी व तुरुंग** म्हणून केला.
- अनेक भारतीय नेते येथे कैदेत ठेवण्यात आले.
- **पं. जवाहरलाल नेहरू** यांना १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनानंतर याच किल्ल्यात ठेवण्यात आले होते.
- या काळातच नेहरूंनी आपले सुप्रसिद्ध ग्रंथ *"Discovery of India"* (भारत एक शोध) येथेच लिहिले.

अशा प्रकारे अहमदनगर किल्ला भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाशी अभिन्नरित्या जोडला गेला.

१०. स्वातंत्र्यानंतरचे महत्त्व

स्वातंत्र्यानंतर किल्ल्याचे संरक्षण भारतीय लष्कराकडे गेले.

- सध्या किल्ला **भारतीय सैन्याच्या नियंत्रणाखाली** आहे.
- काही भाग सार्वजनिक पर्यटनासाठी खुला आहे.
- महाराष्ट्र सरकार व पुरातत्त्व विभागाने त्यास **संरक्षित स्मारक** घोषित केले आहे.

११. सांस्कृतिक व पर्यटन मूल्य

अहमदनगर किल्ला केवळ ऐतिहासिकच नाही तर सांस्कृतिक व पर्यटनदृष्ट्याही महत्त्वाचा आहे.

- दरवर्षी हजारो पर्यटक येथे भेट देतात.
- किल्ला परिसरात प्राचीन शिल्पकला, दगडी नक्षीकाम, आणि नेहरू मेमोरियल संग्रहालय पाहण्यास मिळते.
- विद्यार्थ्यांसाठी इतिहास-अभ्यासाचे केंद्र म्हणून याचा उपयोग होतो.

१२. निष्कर्ष

अहमदनगर किल्ला हा भारतीय इतिहासातील एक सजीव साक्षीदार आहे. निजामशाहीच्या वैभवापासून मुघलांच्या मोहिमांपर्यंत आणि स्वातंत्र्य संग्रामातील नेहरूंच्या कारावासापर्यंत — या किल्ल्याने इतिहासातील अनेक निर्णायक क्षण पाहिले आहेत. तो केवळ दगडांचा गड नसून, भारतीय स्वातंत्र्याच्या, सांस्कृतिक जागृतीच्या आणि राष्ट्रीय अभिमानाच्या भावनेचे प्रतीक आहे.

१३. संदर्भग्रंथ

1. Kulkarni, A. R. — *Maharashtra in the Age of Shivaji*
2. Deshmukh, R. — *History of Ahmednagar Fort*
3. Nehru, J. — *Discovery of India*
4. राजवाडे, वि. का. — *मराठी रियासत*
5. Shinde, S. — *Deccan Forts and Their History*
6. पुरातत्त्व विभाग अहवाल – महाराष्ट्र शासन, पुणे.
7. Joshi, M. — *History of Deccan Sultanates*